

ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,
ਮੁਖੀ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਇੰਚਾਰਜ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਚੇਅਰ
ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਹਿਊਮਨਿਟੀਜ਼ ਅਤੇ ਲੈਂਗੁਏਜਜ਼
ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ, ਸੱਜਣ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤ, ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ, ਸ਼ਾਂਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਚਨ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਨ' ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਖੁਦ 'ਸਤ' ਦਾ ਪੁਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਬਣਦਾ ਹੈ : 'ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਂਦ' ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੀ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਸਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਰੈਣਿ ਦਿਨਸੁ ਰਹੈ ਇਕ ਰੰਗਾ॥ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਜਾਣੈ ਸਦ ਹੀ ਸੰਗਾ॥

ਠਾਕੁਰ ਨਾਮੁ ਕੀਓ ਉਨਿ ਵਰਤਨਿ॥ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵਨੁ ਹਰਿ ਕੈ ਦਰਸਨਿ॥੧॥

ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਰਾਤੇ ਮਨ ਤਨ ਹਰੇ॥ ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕੀ ਸਰਨੀ ਪਰੇ॥੧॥ਰਹਾਉ॥¹

‘ਸੰਤ’ ਪਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

‘ਸੰਤ’ ਪਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਚਣ ਨਾਲ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਰਥ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ‘ਸਦਾਚਾਰੀ’ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ‘ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।²

ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ‘ਪਰਉਪਕਾਰੀ’ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ‘ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ’ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 14ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੇਂ ਵਾਰਕੀ ਜਾਂ ਬਿਠਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਦੇ ਭਕਤਾਂ ਦੇ ਲੀਯੇ ਇਸ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯਕ ਅਰਥੋਂ ਮੇਂ ਇਸਕਾ ਸਭ ਸੇ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਥਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਨਿਰਗੁਣ ਭਕਤਾਂ ਦੇ ਲੀਯੇ ਆਰੰਭ ਹੂਆ ਇਸ ਕਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭੀ ਇਤਨਾ ਰੂੜ ਨਹੀਂ ਥਾ ਹੂਆ ਜਿਤਨਾ ਆਗੇ ਜਾਕਰ 15ਵੀਂ-16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੇਂ ਹੋ ਗਯਾ। ਕਬੀਰ ਕੋ ‘ਆਦਿ ਸੰਤ’ ਕਹਿਨ ਮੰਨਨ ਕਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਇਸ ਕੇ ਵਯਾਪਕ ਅਰਥੋਂ ਕਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਤਨੇ ਸਕ੍ਰਿਚਿਤ ਅਰਥੋਂ ਮੇਂ ਯਹ ਸ਼ਬਦ ਅਬ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਉਤਨਾ ਪਹਿਲੇ ਕਭੀ ਨਹੀਂ ਥਾਂ।

ਡਾ. ਵਿਸ਼ਣੁਦੱਤ ਰਾਕੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸਗੁਣ ਮਾਰਗੀ, ਸਭ, ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।³ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਭੇਦ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੰਤ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਕੀ 15ਵੀਂ-16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦੇਸੀ ਅਰਥ-ਪਰੰਪਰਾ ਔਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੇਂਟਸ ਐਵੰ ਭਾਰਤੀ ਭਕਤਾਂ ਕੋਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਿੱਧ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਯੇ ਕੀਯੇ ਗਏ ਤਤਕਾਲਿਨ ਯਤਨੋਂ ਕੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੇਂਟ

ਸੇ ਪੂਰਨ ਧਵਨੀ-ਸਮਯ ਰਖਨੇ ਵਾਲਾ ਹਿੰਦੀ ਕਾ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਅਗਿਆਤ ਰੂਪ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਉਪਾਸਕੋਂ ਕੇ ਅਰਥੋਂ ਮੇਂ ਸੀਮਿਤ ਹੋਤਾ ਗਯਾ।⁴ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਔਰ ਖੋਜ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕੇ ਸਾਥ-ਸਾਥ ਅਥ ਸਿਥਤੀ ਏਸੀ ਬਨ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਆਜ ਕਲ ਆਪਣੀ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਉੱਚਤਾ ਮਰਥ-ਮਰਯਾਦਾ ਸੇ ਵਿਛੁੱਟ ਹੋ ਕਰ ਏਸੇ ਗਿਆਨੀ ਭਕਤੋਂ ਕੀ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਔਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯਕ ਸੰਗਿਆ ਬਨ ਗਯਾ ਹੈ ਜੋ ਨੀਚ ਜਾਤਿਯੋਂ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੇਦ ਔਰ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਮੇਂ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ ਰਖਤੇ ਔਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕੋ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਤੇ ਹੈ।

‘ਸੰਤ’ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਐਨਸਾਇਕਲਪੀਡਿਆ ਆਫ ਰਿਲਿਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਵਿਚ ਸੰਤ (ਸੇਂਟ) ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹੋਵੇ।⁵ ਐਨਸਾਇਕਲਪੀਡਿਆ ਅਮੇਰਕਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਨੈਤਿਕ ਉੱਚਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।⁶ ਅਮੇਰਿਕ ਪੀਪਲਜ਼ ਐਨਸਾਇਕਲਪੀਡਿਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ‘ਸੰਤ’ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੈਤਿਕ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।⁷ ਵਰਲਡ ਏਨਸਾਇਕਲਪੀਡਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਾਈ ਮਤ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ।⁸ ਕੈਥੋਲਿਕ ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਗਿਰਜਾ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ‘ਸੰਤ’ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਯਰਜ ਐਨਸਾਇਕਲਪੀਡਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁹ ਐਨਸਾਇਕਲਪੀਡਿਆ ਆਫ ਰਿਲਿਜਨਸ ਕਟੇਸ਼ਨਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸੰਤ’ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਬ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’; ਵਿਰਕਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਗ੍ਰੰਥਸ਼ਰਮ ਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਕੋ ਸੰਤ ਕਹਾ ਗਯਾ ਹੈ।¹¹ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਧਿਕਤਰ ਕਿਸੀ ਭੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਔਰ ਸਦਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਕੇ ਲੀਯੇ ਕੀਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ।¹² ਕਥੀ ਕਥੀ ਯਹ ‘ਸਾਧੂ’ ਔਰ ‘ਮਹਾਤਮਾ’ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕਾ ਪ੍ਰਯਾਯ ਭੀ ਸਮਝ ਲੀਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ‘ਸੰਤਮਤ’ ਸ਼ਬਦੋਂ ਮੇਂ ਆ ਜਾਨੇ ਕੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾ ਏਕ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਅਰਥ ਭੀ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਯਹ ਉਸ ਵਯਕਤਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਤ ਰੂਪ ਪਰਮਤੱਤ ਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੀਯਾ ਹੈ, ਔਰ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਨੇ ਵਯਕਤਿਤਵ ਸੇ ਉਪਰ ਉਠ ਕਰ ਉਸ ਸੇ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਯਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਧਰਮ ਸੇਵਕ ਹੈ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਪਰਸ਼ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ¹³ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਵਯਕਤਿ ਕੀ ਔਰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਤ ਰੂਪ ਪਰਮਤਵ ਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੀਯਾ ਹੈ.. ਜੋ ਸਤਸਵਰੂਪ ਨਿਤਯ ਸਿਧਵਸਤ ਕਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ ਔਰ ਅਪਰੋਕਸ਼ ਕੀ ਉਪਲਬਧਿ ਕੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਖੰਡ ਸੱਤ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਯਾ ਹੈ, ਵਹੀ ਸੰਤ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸੰਤ’ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ।¹⁴ (ਅਪਵਾਦ ਸਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਸੰਤ’ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ “ਯਹ ਬੜਾ ਮਨੋਰੰਜਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਸੇ ਲੇਕਰ ਈਸਾ ਕੀ ਵੀਸਵੀ ਸਦੀ ਤਕ ‘ਸੰਤ’ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਮੇਂ ਸਦਸਦ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਅਰਾਗ, ਅਲੇਪ ਔਰ ਮਾਯਾਤੀਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕੇ ਅਰਥੋਂ ਮੇਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਤਾ ਆਯਾ ਹੈ ਜਬ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮੇਂ ਯਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਕਬੀਰ, ਰੈਦਾਸ, ਦਾਦੂ ਔਰ ਦਰਿਯਾ ਆਦਿ ਕੇ ਲੀਯੇ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਯਾ ਹੈ।¹⁵

ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉਦੈ:

ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਮਤ ਦਾ ਉਦੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਦੇ ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ, ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ (ਭਗਤ ਪਰੰਪਰਾ) ਦੇ ਆਰੰਭ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਰਥਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਥਿਤ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਦੁੱਭਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਰ ਗੂੰਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੋਦੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਜੀਣ-ਥੀਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ, ਜਨਮ-ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਇਆ।

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਦੈ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਜੈ ਦੇਵ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਵਾਚ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਪਰਸੁਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ¹⁶ ਨੇ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਗ ਜੈਦੇਵ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਬਿਕ੍ਰਮ ਦੀ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ ਮਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਤਮਤ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਕਲ¹⁷ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਪੰਥ ਲਈ ਮਾਰਗ ਕਢਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਪਰਿਵਰਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੀ ਤਰਹ ਨਾਮਦੇਵ ਭੀ ਭਕਤਿ ਕੋ ਦਕਸ਼ਣ ਸੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਲਾਏ”। ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਮਤ ਦੇ ਆਦਿ ਪਰਿਵਰਤਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ¹⁸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਦੀਕਸ਼ਿਤ¹⁹ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੋਮਲ-ਕਾਂਡ ਪਦਾਵਲੀ ਦੇ ਗਾਇਕ, ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਨਯ ਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਨਾਯਕ ਆਖਿਆ ਹੈ।²⁰ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਯਤ²¹ ਨੇ “ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯਧਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਮੁਖਯ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ” ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²² ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬੀਜ ਜੈ ਦੇਵ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਗਤ ਸਦਨਾ, ਭਗਤ ਸੇਨ, ਭਗਤ ਬੇਣੀ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਬੜਬਵਾਲ²³ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ-ਆਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ²⁴ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਤ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਕ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਗਿਆਨ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧਨਾ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਪਧਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਵਿਰਤੀ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗੁਣ-ਮਾਰਗੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਮ ਉਪਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਪਾਸ਼ਕ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਸ਼ਕ ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਪਰਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਨ: ਦੇਵਤਾ ਪੂਜਣ, ਪਿੱਤਰ ਪੂਜਣ ਅਤੇ ਯੱਗ। ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੀਤ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੈ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੋਮਲ ਬਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਰਿਝਾਉਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ। ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪਿਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿਤਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਉਣ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਆਦਿ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਦੱਬੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸ਼ਰਮਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁੜ ਜੈਨ ਧਰਮ ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਉਠੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵੈਦਿਕ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਾਰਵਾਕ, ਆਜੀਵਕ ਆਦਿ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਲਈ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਜਿੱਥੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਧਿਅਮ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜੇ ਵੀ ਬੋਧੀ ਬਣ ਗਏ।

ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਉਹ ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਕਹਿਲਾਏ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੂਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਤਪ-ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਸੰਜਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਹੀਨਯਾਨੀ ਕਹਿਲਾਏ। ਮਹਾਂਯਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੈਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੋਧੀ ਜੀਵਨ-ਚਰਯਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਜਿਹੜੇ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਂ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਇੰਦ੍ਰਿਅਵੀ ਸੁਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੀਨਤਾ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਨਾਥ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਕਿਹਾ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਾਗਿਨ, ਬਾਘਿਨ, ਚੰਡਾਲਨੀ ਆਦਿ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸ

ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਥ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਤੇ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸਦਕਾ ਜਿਹੜਾ ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਾਥ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਸਮਾਪਤੀ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਤ ਭਗਤ ਦੇ ਮੱਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ 'ਆਡਵਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਡਵਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਡਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 12 ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਬੰਧਮ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧਮ ਨੂੰ ਤਾਮਿਲ ਵੇਦ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਡਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਚਾਰਿਆਂ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਥ ਮੁਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਡਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਥ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਾਮੁਨਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਮਾਨੁਜ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਡਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਮ ਦਾ ਬੜੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾ ਚਲਾਈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਵੀ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਕਾਉਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੰਜਵੇਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰ-ਫਿਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋੜੇਂ ਵੱਧ ਸੁੱਚਮਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਇਕ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਚਲਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ, ਭਗਤ ਸੈਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਪਹਿਲਾ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਨ 1526 ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। 9ਵੀਂ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ-ਮਾਰਗੀ ਸੰਤ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਆਪਨਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਤਬਨ, ਮੰਜਨ, ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਯਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾਨਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਜਾਂ ਮੁਕਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਨ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਜਿੱਥੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ, ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ, ਨਾਥਾਂ ਦਾ, ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੈਦੇਵ, ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਪੀਪਾ, ਸਧਨਾ, ਰੱਜਬਦਾਸ, ਸੁੰਦਰਦਾਸ, ਮਲੂਕਦਾਸ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਤਾਂ ਦਰਅਸਲ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੌਢੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਕ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਤੜਪ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁਚੀਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਆਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰੰਪਰਿਕ ਲੋਕ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦ ਵੇਦਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਤਿੱਖਾ ਕਟਾਕਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਨੇ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ, ਪੀਡਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਪੀਡਤ ਮੁਲਾਂ ਜੋ ਲਿਖਿ ਦੀਆ॥
ਛਾਡਿ ਚਲੇ ਹਮ ਕਛੂ ਨ ਲੀਆ॥”²⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਮਰਪਣ, ਸਰਬਾਂਗੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਵੱਸ਼ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਦੀ ਲੋੜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਇਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੇ.ਡੀ.ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਚੈਤੰਨਯ ਨੇ ਉਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਤਾਂ ਆਮ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਈਆਂ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਵਲਭਾਚਾਰਯ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸੁਧਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਿਨ-ਭੰਗਰਤਾ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ, ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦੇਵ-ਵਾਦ ਦੀ ਸਥੂਲਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਉਪਦੇਸ਼

ਨਾ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਕਸਤ ਨ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।²⁶

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

¹ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ I, ਪਾਉੜੀ 3.

²ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1366.

³ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1124.

⁴ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 486.

⁵ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1194.

⁶ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 482.

⁷ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 336.

⁸ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 336.

⁹ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 973.

¹⁰ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 657.

¹¹ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 657.

¹²ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 657.

¹³ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 340.

¹⁴ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 338.

¹⁵ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.

¹⁶ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1349.

¹⁷ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 794.

¹⁸ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 346.

¹⁹ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 324.

²⁰ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 659.

²¹ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1104.

²²ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1104.

²³ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 476.

²⁴ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 794.

²⁵ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 692.

²⁶ਡਾ. ਜੱਗੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 57.